

ali i odluke i tumačenja partijskih i državnih organa, a za pravna akta koja regulišu položaj seljačkih radnih zadruga koristi „Službeni list”. Od izvora stranog porekla za Tošića su najvažniji bili različiti francuski listovi, Radio Varšava i časopis „News from behind the Iron Curtain”. Nemoguće je na ovom mestu ne

pomenuti žal zbog činjenice što je Tošićev rad objavljen na srpskom jeziku čak četiri decenije od nastanka rukopisa, čime su saznanja koja on donosi ostala nedostupna generacijama istraživača.

Slobodan SELINIĆ

Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002, str. 404

Osnovu knjige mr Vladana Jovanovića, objavljene u izdanju Instituta za noviju istoriju Srbije čini tekst istoimenog magistarskog rada. Knjiga sadrži Predgovor, Uvod, pet poglavlja, Zaključak na srpskom i engleskom jeziku i popis izvora i literature.

U *Predgovoru* (str. 7-15) autor bliže određuje pojam „Južna Srbija” konstatujući da se radi o terminu koji je nastao nakon stvaranja nove države 1918. godine i koji je označavao teritorije pripojene Srbiji i Crnoj Gori nakon Balkanskih ratova, odnosno Kraljevini SHS po Nejskom ugovoru, ističe da koristeći taj pojam isključuje „svaču pomisao na političko-nacionalnu motivisanost postupka”, već se oslanja na „kurs državne administracije i statistike koja je Južnu Srbiju vodila kao pokrajinu sastavljenu

od 16 okruga”. Taj pojam je imao „operativnu, politički motivisanu funkciju” kako bi naglasio jedinstvo bivših turskih oblasti i njihovu pripadnost Srbiji. Predgovor knjige donosi i pregled rezultata dosadašnje historiografije o ovoj temi, kao i pregled izvora od kojih se posebno ističu fondovi različitih ministarstava i Dvora u Arhivu Jugoslavije, Arhiv Vojnoistorijskog instituta i Arhiv SANU, kao i statistički godišnjaci i pregledi, skupštinske stenografske beleške itd.

U *Uvodu* (str. 17-39) autor je teritoriju Makedonije i Stare Srbije u periodu od Sanstefanskog ugovora 1878. do kraja Prvog svetskog rata 1918. godine prikazao kao prostor na kome su Srbija, Crna Gora, Bugarska, Grčka i albanski nacionalni pokret pokušavali da ostvare svoje nacionalne ciljeve različitim sredstvima

(prosvetno-propagandni rad, politički rad, oružane akcije), prostor nestabilnih i često promenljivih granica, prepun opterećujućeg istorijskog nasleđa, pogodan za trgovinu među velikim silama, na kome je za samo tridesetak godina vođeno pet ratova (srpsko-turski ratovi 1876-1878, dva Balkanska i Prvi svetski rat) i povremeno otvarano albansko pitanje.

Prvu glavu *Prostor i ljudi* (str. 39-65) autor je počeo opisom geomorfoloških i klimatskih odlika Južne Srbije. Iz izlaganja vidimo da je ovaj prostor veoma bogat reljefnim oblicima i da je to mesto sudara mediteranske, sa kontinentalnom, srednjoevropskom i istočnoevropskom klimom što rezultira nepovoljnim klimatskim obeležjima: „hladnom i vlažnom kontinentalnom zimom i suvim, gotovo subtropskim letom”. Govoreći o demografskim odlikama autor govori o „etničkom konglomeratu”, o „izuzetno šarolikom i neujednačenom” etničkom sastavu ističući da je „priroda izlila svoju čud na ljude”. Opis varoši Južne Srbije pokazuje koliko politički događaji mogu da utiču na život ljudi, pa tako saznajemo da su 24 varoši od 1910. do 1921. godine izgubile 60 770 stanovnika, da su mnoga naselja izgubila ili promenila svoju funkciju, da su mnogi kosovsko-metohijski gradovi „odumirali” ili gubili dotadašnji trgovački značaj, dok Skoplje ima „monopolni položaj”, a varoši i naselja Sandžaka ostavljaju utisak „da je tamo vreme odavno stalo”. Opšte karakteristike varoši bile su: uske, vijugave i prijave čaršije, bezistani i veliki bazari sa zbijenim drvenim dućanima, nedostatkom higijene, izražena socijalna, ekonomska i verska diferencijacija koja do-

vodi do „pretapanja osobenosti jedne grupe na psihološki slabiju” i do pojave „oponašanja gospodara”, nedostatka iskrenosti i otvorenosti kod ljudi. U seoskim naseljima živelo je 76,3% stanovnika Južne Srbije. Njih je Jovanović posmatrao iz ugla uslova za stanovanje, higijenskih uslova, običaja, ishrane, odevanja, psiholoških osobina stanovništva, zdravstvenih prilika.

Druga glava *Država i njene institucije* (str. 67-146) sadrži šest celina: administrativni aparat, državne snage bezbednosti, pravosudne institucije, privredna organizacija, organizacija zdravstvene službe i prosvetne i kulturne ustanove. Jovanović opisuje nadležnosti i karakteristike oblasnih i sreskih organa vlasti (veliki župan, sreski poglavari, oblasna skupština i oblasni odbor) i činovnika koji, slabo plaćeni, često presegljavani, nekvalifikovani, neki već kažnjavani, penzionisani, osuđivani, često pribegavaju korupciji i finansijskim malverzacijama. Državne snage bezbednosti predstavljene su kroz rad policije i žandarmerije, vojske i „letećih odreda”. Govori se o organizaciji, pravilima službe i dužnostima ovih snaga, stanju bezbednosti, obaveštajnom radu, preplitanju nadležnosti između vojske i policije, problemima sa regrutacijom, modernizatorskoj ulozi vojske i njenom multietničkom karakteru, fizičkom i psihomentalnom stanju vojnika. Pravosudne institucije prikazane su kroz sudove koji su delovali u Južnoj Srbiji (sreski, okružni, apelacioni, šerijatski, vojni i „sudovi dobrih ljudi”), a zatvori su okarakterisani kao „jedan od glavnih simbola državnog prisustva na jugu” sa dominantnom poli-

tičkom funkcijom, koja je činila „pravne norme i postojeće propise izlišnim”. Što se tiče organizacije privrede pokrajine, autor nas upoznaje sa poreskim sistemom, izvorima finansiranja i načinima trošenja sredstava i sa privrednim i finansijskim institucijama (Finansijska kontrola, Trgovačko-industrijska komora, različite poljoprivredne ustanove i ustanove za agrarnu reformu i kolonizaciju). U Južnoj Srbiji su postojale različite zdravstvene ustanove (domovi narodnog zdravlja, zdravstvene stanice, ambulante, „domaćičke škole”, zdravstvene zadruge, Državna zaštita dece i mladeži, Institut za tropske bolesti u Skoplju, bakteriološke stanice), ali se i pored napora države, organizacija lekarske službe razvijala sporo. Prosvetnu i kulturnu politiku na jugu država je vodila preko školskog sistema (osnovne, srednje i učiteljske škole) i odbora za narodno prosvetovanje.

Treća glava nosi naslov *Političke prilike* (str. 147-226). Prostor Južne Srbije imao je istaknuto mesto u odnosima Kraljevine SHS sa susedima, Bugarskom, Albanijom i Italijom, pa su se promene režima u ovim državama i odnosi sa jugoslovenskim vlastima odražavali na prilike u pokrajini. Političke prilike u Južnoj Srbiji Jovanović je sagledavao kroz izborne rezultate i socijalnu strukturu priznatih stranaka (Radikalne, Demokratske i Džemijeta), ali i kroz rad ilegalne Komunističke partije i VMRO. Zbog ukorenjenih običaja i načina života, ali i nesrećnih prilika, priča o posedovanju oružja, razoružanju, komitskim i kačačkim akcijama, sukobima sa žandarmima i vojnicima, atentatima, ubistvima, represijama nad stanovništvom je

neizostavni deo slike života u Južnoj Srbiji. Poslednji deo ove glave pripada agrarnoj reformi i naseljavanju. Ovaj proces izložen je kroz više tema: pokušaji da se sprovede agrarna reforma, struktura imanja na ovim prostorima, motiv države za naseljavanje ovih krajeva, društvene kategorije iz kojih potiču naseljenici, vrste zemljišta koje im je dodeljivano, rezultati naseljavanja u različitim krajevima Južne Srbije.

U novu državu 1918. godine privreda Južne Srbije ušla je sa niskom polaznom osnovom, jer je reč o prostoru kome su dotadašnji ratovi i haranja pljačkaških bandi nanele velika razaranja, na tržištu je vladao monetarni haos, industrijsko stanovništvo je činilo „beznačajan deo radnog sveta”, a feudalne navike i način razmišljanja bili su ukorenjeni. To se vidi iz uvoda u četvrtu glavu *Privredni ambijent juga* (str. 227-307). Prema autoru, glavne karakteristike agrara Južne Srbije bile su dominacija sitnog poseda, upućenost stanovništva na prihode od poljoprivrede, nizak indeks obradenosti zemljišta, slaba snabdevenost teglećom stokom i poljoprivrednim spravama, dok je po procentu zemljišta pod intenzivnim kulturama i po dohotku od zemljoradnje Južna Srbija bila na poslednjem mestu u zemlji. Autor govori o proizvodnji pšenice, kukuruza, pirinča, mahunastog bilja, krompira, stočne repe, baštovanstvu i voćarstvu, a veću pažnju posvećuje gajenju duvana, maka i svilene bube. Stočarstvo Južne Srbije, koja je kao planinski kraj imala dobre uslove za razvoj ove poljoprivredne grane, učestvovalo je sa 13,3% u ukupnom broju grla Kraljevine Jugoslavije. Govoreći o zanatstvu koje je

okupljalo polovinu gradskog stanovništva, Jovanović nas upoznaje sa razlozima propadanja starih zanata, esnafima i zanatskim zadrugama, a kad je reč o trgovini, uočava propadanje trgovačkih varoši (Ohrid, Debar, Đakovica, Prizren) zbog povlačenja novih granica, govori o krijumčarenju, izvozu proizvoda i udruživanju trgovaca. Više faktora negativno je uticalo na razvoj industrije u Južnoj Srbiji (slaba naseljenost, oskudevanje u radno sposobnom stanovništvu, konkurencija industrije iz razvijenijih delova zemlje, poresko opterećenje), ali su se ipak razvili „nagoveštaji industrije” u energetici, prehrambenoj, keramičkoj, tekstilnoj, pivarskoj i industriji kačkavalja i štamparstvu. Pečalbarstvo kao pratilac ekonomski nerazvijenih krajeva nije mimoišlo ni Južnu Srbiju, štaviše, bilo je toliko karakteristično za ovaj prostor da autor smatra da je to njegovo trajno obeležje i deo tradicije. U pečalbu su uglavnom odlazili građevinski radnici, tesari, pekari, mesari, akdžije, buregdžije itd. i to u druženama („tajfama”). Vraćajući se, donosili su „lepe navike i korisna znanja iz naprednijih sredina”. Jovanović istražuje i razvoj bankarstva (banke, filijale, štedionice i novčani zavodi) i rudarstva (pre svega nalazišta hroma u Makedoniji i olova i cinka na Kosovu). Kao posebna celina izdvojeni su naponi države u oblasti vodoprivrede (odbrambeni nasipi duž Vardara, kopanje kanala, isušivanje bara, radovi na snabdevanju stanovništva pijaćom vodom) i mere za otklanjanje posledica zemljotresa koji je marta 1931. godine pogodio naselja duž srednjeg toka Vardara. Predstavljajući rezultate „šumske politike” države autor govori o vr-

stama drveća, vlasničkom statusu i površinama pod šumama, o šumskoj privredi i najvećoj „šumskoj aferi” sa Punišom Račićem. U odnosu na ostale delove države Južna Srbija je imala veoma slabo razvijenu drumsku saobraćajnu mrežu i automobilski saobraćaj, a u pogledu železničke infrastrukture bila je u povoljnijem položaju samo od Bosne i Hercegovine i Dalmacije. Železnička mreža bila je teško oštećena i heterogena, pa je država ulagala napore za opravku, restauraciju i izgradnju novih pruga. Konačno, država je ulagala i u razvoj poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja. Pošta je prenošena državnim automobilima i vozovima, ali je poštanski saobraćaj bio spor. Više uspeha država je imala u razvoju telefonskog saobraćaja, pa je državna akcija „premašivala potrebe zaostalog područja”. Stanje privrede Južne Srbije 1929. godine i odnos sa drugim delovima države može se sagledati i na osnovu indeksa privrednog stanja dobijenog na osnovu 16 parametara. Po njemu, privreda Južne Srbije bila je u samo malo boljem položaju od privrede Crne Gore, dok je za privredama drugih pokrajina osetno zaostajala.

Kulturne, prosvetne, zdravstvene i verske prilike obrađene su u petoj glavi *Kultura i društvo* (str. 309-379). Po pismenosti Južna Srbija je bila na poslednjem mestu u Kraljevini SHS, a razmere nepismenosti pokazuje podatak da je nepismenih bilo više od 80%. Godine 1929. u Vardarskoj banovini bilo je 81,3% nepismenih (97% Albanaca i ženskog stanovništva koje je govorilo turskim jezikom). Osnovno i srednje obrazovanje prikazani su preko nastavnih programa i materijalnih uslova za prosveti-

vanje (budžetska sredstva za podizanje školskih zgrada, nabavku inventara i drugog pribora, zdravstvena zaštita, saobraćajni problemi, nastavnički kadar, kulturne i higijenske navike). Sagledavši ove parametre autorov zaključak je da je Južna Srbija bila „izuzetno nezahvalan teren” na kome je prosvetna politika imala porazne rezultate. Posebno je naglašen težak položaj učitelja, koji su u „Jugoslovenski Sibir” često slati po kazni, bez potrebnih kvalifikacija, slabo plaćeni sa velikim problemima stanovanja, nailazeći na nerazumevanje sredine u kojoj su trebali da vrše prosvetnu misiju. U cilju rasterećenja beogradskog Filozofskog Fakulteta i vršenja prosvetne i kulturne misije na jugu, u Skoplju je osnovan Filozofski Fakultet koga je autor posmatrao kroz njegovu ulogu u ovom delu zemlje, socijalno i teritorijalno poreklo, stipendiranje i političku aktivnost studenata i probleme sa kojima se Fakultet sretao (sa iznalaženjem adekvatne zgrade, nerešeno pitanje studentskog doma). Deo pete glave posvećen kulturi obrađen je kroz štampu (više desetina časopisa, novina i listova u „kulturno najzapuštenijoj oblasti”), narodnu umetnost (rezbari, živopisci, grnčari, ćilimari, zlatari, neimari, pesme i igre) i Narodno pozorište u Skoplju (osnovano 1913. godine). Slika zdravstvenih prilika na jugu Kraljevine SHS bila je izuzetno sumorna i porazna. To je prostor na kome su vladali slaba zdravstvena kultura i sputanost verskim načelima, pa je stanovništvo izbegavalo lekare i „srljalo u nadržilekarstvo”. Varoši Južne Srbije bile su „stecište higijenskog nemara i slabih kulturnih navika”. Reč je o delu države gde su ljudi u svakodnevnoj odeći spavali na podu, bez patosa i plafona, u nezdravim i zadimljenim kućama, u 40%

slučajeva zajedno sa domaćom stokom. Grip, šarlah, crevne i zarazne bolesti bile su česte, a makedonsko podneblje je pogodovalo razvijanju malarije. Kada je reč o verskim prilikama, pravoslavni i muslimani živeli su u Južnoj Srbiji skoro u istom broju. Godine 1921. pravoslavni su činili 50%, a muslimani 48,2% stanovništva. Predmet istraživanja bila je zastupljenost veroispovesti po okruzima, organizacija SPC na jugu, parohije, sveštenstvo, prizrenska i bitoljska bogoslovlja, položaj muslimana, koji su po Senžermenskoj konvenciji iz 1919. godine dobili status verske manjine, odnos države prema njima, škole na turskom jeziku i medrese.

Knjiga mr Vladana Jovanovića rezultat je detaljnih, obimnih i svestranih istraživanja pitanja koje u istdriografiji nije bilo celovito istraženo. Osetljiva tema, pogodna za manipulaciju (što je autor apostrofirao u Predgovoru), opterećena stereotipima, obrađena je poštovanjem zahteva metodologije istorijske nauke. Poseban značaj ovom radu daje racionalno i naučno sagledavanje tema koje su bile decenijama opterećene nenaučnim motivima i stereotipima (neke od njih autor je označio kao: apsolutan greh države, zanemarivanje zatečenog stanja i previđanje ostvarenih rezultata, potenciranje nacionalnog, nejasno određenje prema delatnosti VMRO i komitskom pokretu, tvrdnja da je cilj osnivanja Filozofskog Fakulteta u Skoplju bila „srbizacija” Makedonije itd).

Slobodan SELINIĆ